

HET TIJDPERK VAN DE TOVENAARS

Wolfram Eilenberger
Het tijdperk van de tovenaars
Het grote decennium van de filosofie, 1919-1929

Vertaald door W. Hansen

2018

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt dankzij een subsidie van het Goethe-Institut, dat gefinancierd wordt door het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken.

Copyright © 2018 Klett-Cotta – J.G. Cotta'sche Buchhandlung
Nachfolger GmbH, Stuttgart

Published by arrangement with Literarische Agentur Michael Gaeb
in conjunction with their duly appointed Agent Marianne Schönbach
Literary Agency

Copyright Nederlandse vertaling © 2018 W. Hansen
Oorspronkelijke titel *Zeit der Zauberer*

Oorspronkelijke uitgever Klett-Cotta, Stuttgart
Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie *A view of Zuoz looking towards St. Moritz and Piz
Margna in the Upper Engadine*, 1919 (oil on canvas), Schlatter, Ernst Emil
(1883-1954) / Private Collection / © John Mitchell Fine Paintings /
Bridgeman Images

Foto auteur Annette Hauschild

Vormgeving binnenwerk CeevanWee, Amsterdam

Druk Bariet Ten Brink, Meppel

ISBN 978 94 031 2010 2

NUR 730

debezigebij.nl

Voor Eva

Inhoud

I. Proloog – De tovenaars 15

De aankomst van God 17

Hemelbestormer 23

Contenance bewaren 24

Mythe Davos 26

Mensen vragen 27

Zonder fundament 29

Twee visies 31

Voor de keus 32

Waar is Benjamin? 33

Fail better 36

Heeft mijn leven een doel nodig 39

De eenmansrepubliek 41

II. Sprongen 43

Wat te doen? 45

Zijn toevlucht 46

Kritieke dagen 47

Romantische stellingen 49

Nieuw zelfbewustzijn 50

Vluchten 52

De verandering 53

Ethische daden 55

Volmaakt ongeluk 57

Andere omstandigheden 59

Open flanken 60

Wereld zonder beschouwing	62
De oerwetenschapper	64
Zonder alibi	66
Het nieuwe rijk	67
Trouw aan de gebeurtenis	68
Duitse deugden	69
De ongeliefde	72
Tram	73

III. Talen 77

Figuurlijk gesproken	79
Weense bruggen	82
Poëtische precisie	83
Tegen de wereld	85
Drie punten in Den Haag	88
Beelden van feiten	88
De kapper	89
Russell op de ladder	91
Waarom de wereld niet bestaat	93
Onder stroom	95
De vertroebelde blik	96
Samen eenzaam	99
Twee rare snuiters	101
Omringende werelden vooruit	101
Echtheid breekt door	103
Iets met media	105
Zwart gat	108
De taak	112
Radicale vertaling	117
Cultus en sound	119
Goethe in Hamburg	121
Het elementaire fenomeen	123
De wil tot veelheid	124

Voorwaarts 127
Bestaat dé taal? 129

IV. *Bildung* 133

Vrede voor de hutten 135
Onheilspellende benoemingen 136
 Neiging tot verval 138
 Moed voor de aanval 141
 Stellingenstrijd 142
 Slechte buurt 144
 Goede buurt 146
Utopie op de boekenplank 149
 Uitgangspunt mythe 151
De nieuwe Verlichting 153
 Over het water 154
 In de maalstroom 156
 De derde man? 159
Goethe in Weimar 161
 Meer licht 163
 Vrijheid of lot 164
 Keuze of besluit 167
De ontbonden republiek 169
 Sprong der verlossing 170
Reddende transcendentie 171
 Genadeloos 173
Driekwart begrepen 175
 In therapie 176
 Van bovenaf 179

V. Jij 183

De idioot 185
It's complicated 186
Gastvrijheid 196

Van Hamburg naar Bellevue	197
Sleutelexperiment met slang	198
Tunnel en licht	200
Weimar wankelt	203
Vaste burchten	204
Een bijzondere gebeurtenis zijn	205
Jij, demon	207
Midden in het zijn	208
Het zwaarste denken	210
Amor mundi	211
Hongerkuren	212
Goodbye Duitsland	215
Druiven en amandelen	216
Bewustwording	219

VI. Vrijheid	225
Rode sterren	227
Kritisch voorwoord	229
Een geval voor Adam	230
Treur-werk	232
Herinnerend vernemen	235
Treurende tropen	239
Kritisch album	241
Palestina of het communisme	242
Dichtbij zijn	246
Aan het werk	248
Het blootleggen van de vraag	249
De tijd van het erzijn	251
Dat is de hamer: de analyse van het tuig	252
Storm en angst	255
Het zekere iets: vooruitlopen op de dood	258
De Hamburgse school	262
De gecamoufleerde oorsprong	264
Pluraliteit als uitgangspunt	265

Zelfvorming door ontsluiting van de wereld	267
Wat in de sterren staat	269
Kindermond	272
Ingenieurs van het spreken	273
Lijst van het verstand	277
Het principe verantwoording	279
Aanval van flauwte	281

VII. Passages 285

Technische begaafdheid	287
Alleen voor goden	291
Kring zonder meester	293
Jullie hebben nog veel te leren	294
Op het randje	299
Eindstation Moskou?	305
De hel van de ander	308
Man zonder beendergestel	309
Party for One	312
Hoge zee	316
In het oog van de storm	319
Noodtoestand Frankfurt	320
Individu en republiek	323
Bouwen	328
Tijd van de demon	329
Na het zijn	331
Grond en afgrond	333
Terug naar de oorsprong	334
Terugkeer naar huis	337
Hoog uitstapje	338

VIII. Tijd 341

Vrij zigzaggend	343
Onder mensen	344

Vooravond in München	346
Ontspan je!	348
Verbaal onweer – het debat van Davos	349
Wonden likken	358
Lentegevoelens	360
De <i>Dreihundertgroshenoper</i>	360
The Doors	363
Ademloos door de nacht	365
Gaslicht	366
Het zelfvernietigende karakter	369
Om de worst	371
De wandelaar	374
Schoolvrij	375
Interne problemen	376
Terug naar het alledaagse leven	377
Napels in Cambridge	379
Zich herinneren met een doel	380
De stad der woorden	381
Tegen de muur	382

Ten slotte 385

Dankwoord	387
Noten	389
Bibliografie	398
Illustratieverantwoording	406
Werkregister	407
Namenregister	410

‘Het beste wat we van de geschiedenis hebben,
is het enthousiasme dat ze wekt.’

Johann Wolfgang von Goethe, *Maximen und Reflexionen*

I
PROLOOG
De tovenaars

De aankomst van God

‘Trek het je niet aan, ik weet dat jullie het nooit zullen begrijpen.’ Met die zin eindigde op 18 juni 1929 in Cambridge, Engeland, het vermoedelijk vreemdste mondelinge promotie-examen in de geschiedenis van de filosofie. Voor de promotiecommissie, bestaande uit Bertrand Russell en G.E. Moore, was een veertigjarige ex-miljardair uit Oostenrijk aangetreden, die de voorafgaande tien jaar hoofdzakelijk als schoolmeester werkzaam was geweest.¹ Zijn naam was Ludwig Wittgenstein. Wittgenstein was in Cambridge geen onbekende. Integendeel, in de jaren van 1911 tot vlak voor de Eerste Wereldoorlog had hij er bij Russell gestudeerd en was hij bij de toenmalige studenten snel opgeklommen tot een cultfiguur vanwege zijn duidelijke genialiteit en eigenzinnigheid. ‘God is aangekomen, ik heb hem in de trein van 5.15 uur ontmoet,’ noteert John Maynard Keynes in een brief van 18 januari 1929. Keynes, naar alle waarschijnlijkheid op dat moment de belangrijkste econoom ter wereld, ontmoette Wittgenstein toevallig op de eerste dag na diens terugkeer in Engeland. En het zegt veel over de uitgesproken intieme en geruchtmakende sfeer van de toenmalige universitaire kringen dat Wittgensteins oude vriend G.E. Moore ook in die trein van Londen naar Cambridge zat.

Men moet zich de sfeer in die coupé overigens niet al te uitbundig voorstellen. Want zeker Wittgenstein had niets op met *smalltalk* en hartelijke omhelzingen. Het genie uit Wenen neigde eerder naar plotselinge woede-uitbarstingen en was bovendien uiterst haatdragend. Eén enkele losse opmerking of een politieke

grap kon leiden tot jarenlange wrok en zelfs tot het verbreken van het contact – zoals ook met Keynes en Moore meermalen het geval was geweest. Maar niettemin, God was terug! En de vreugde was navenant groot.

Al op de tweede dag na Wittgensteins aankomst worden bij Keynes thuis daarom de zogeheten *Cambridge Apostles* – een onofficieel en duidelijk elitair studentengenootschap, dat op de campus vooral berucht was om zijn homoseksuele affaires – bijeengeroepen om de verloren zoon welkom te heten.² Tijdens een feestelijk avondeten wordt Wittgenstein verheven tot erelid (*Angel*). Sinds de laatste bijeenkomst zijn er voor de meeste leden meer dan vijftien jaar verstreken. Er is in de tussentijd veel gebeurd. Maar Wittgenstein lijkt in de ogen van de apostelen uiterlijk praktisch onveranderd. Niet alleen draagt hij, zoals altijd, ook die avond weer de combinatie van overhemd zonder stropdas, grijze flanellen broek en zware leren schoenen. Ook lichamelijk lijken de jaren geen sporen bij hem te hebben achtergelaten. Op het eerste gezicht ziet hij er daarom uit als een van de vele genodigde elitestudenten, die de vreemde man uit Oostenrijk tot dan toe alleen kennen uit de verhalen van hun hoogleraren. En natuurlijk als auteur van de *Tractatus logico-philosophicus*, het legendarische werk dat in de voorafgaande jaren een stempel heeft gedrukt op de filosofische discussies in Cambridge, om niet te zeggen dat het de discussies heeft gedomineerd. Overigens zou geen van de aanwezigen hebben willen beweren het boek ook maar bij benadering te hebben begrepen. Dat maakte de fascinatie voor de *Tractatus* juist nog groter.

Wittgenstein had het boek in 1918 in Italiaanse krijgsgevangenschap voltooid vanuit het onwrikbare bewustzijn alle problemen van het denken ‘in de kern definitief opgelost te hebben’, en hij had daarom besloten vanaf dat moment de filosofie de rug toe te keren. Slechts enkele maanden later stond hij als erfgenaam van een van de rijkste industriële families op het continent zijn hele vermogen af aan zijn broer en zussen. Zoals hij in die tijd schriftelijk aan Russell meedeelde, wilde hij – geplaagd door

zware depressies en terugkerende gedachten aan zelfmoord – voortaan zijn kost verdienen ‘met eerlijke arbeid’. Dat betekende in de praktijk dat hij als schoolmeester les ging geven op het plateland.

Die Wittgenstein was nu dus terug in Cambridge. Terug, zoals werd gezegd, om te filosoferen. Maar het genie, intussen veertig jaar oud, bezat geen universitaire titel en bleek volkomen onbemiddeld. Het weinige dat hij door de jaren heen had kunnen sparen, was al na een paar weken in Engeland op. Hij moest helemaal niets hebben van behoedzaam geformuleerde suggesties dat zijn rijke broers en zussen wellicht bereid zouden zijn hem financieel uit de brand te helpen. ‘Wilt u zo vriendelijk zijn kennis te nemen van mijn schriftelijke verklaring dat ik niet alleen een aantal welgestelde familieleden heb en dat zij mij ook geld zouden geven als ik erom zou verzoeken, MAAR DAT IK HEN NIET ÉÉN CENT ZOU VRAGEN,’ laat hij Moore een dag voor zijn mondelinge promotie-examen weten.³

Wat nu? Niemand in Cambridge twijfelt aan de uitzonderlijke begaafdheid van Wittgenstein. Iedereen, onder wie de invloedrijkste personen op de universiteit, wil hem behouden en helpen. Maar zonder universitaire titel blijkt het zelfs in de vertrouwelijke sfeer van Cambridge officieel onmogelijk om de man die ooit zijn studie afbrak een onderzoekstoelage te bezorgen, laat staan een vaste baan.

Daarom wordt het plan bedacht om de *Tractatus logico-philosophicus* als proefschrift in te dienen. Russell had zich in 1923 persoonlijk ingezet voor de publicatie ervan en zelfs een voorwoord geschreven om die mogelijk te maken, want hij beschouwde het werk van zijn voormalige pupil superieur aan zijn eigen baanbrekende werk op het gebied van de logica, de wiskunde en de taal.

Geen wonder dus dat Russell bij het betreden van de examen-zaal gromde dat hij in zijn hele leven nog nooit ‘zoiets absurds’ had meegemaakt.⁴ Maar een examen is een examen, en daarom besloten Moore en Russell na een vriendelijke gedachtewisseling van een paar minuten toch nog een paar kritische vragen te stel-

len. Die hadden betrekking op een van de belangrijkste raadsels in het traktaat van Wittgenstein, dat toch al niet arm is aan duistere aforismen en cryptische eenregelige zinnen. Meteen de eerste zin van het werk, dat volgens een decimaal stelsel ingenieus is opgezet en streng geordend, levert daarvan een indrukwekkend voorbeeld. Het luidt:

1 De wereld is alles wat het geval is.

Maar ook notities als de volgende stelden de Wittgenstein-adepten voor een raadsel (en dat doen ze nog steeds):

6.432 *Hoe* de wereld is, is voor het Hogere volkomen om het even. God openbaart zich niet *in* de wereld.

6.44 Niet *hoe* de wereld is, is het mystieke, maar *dat* zij is.

Ondanks die raadselachtigheid is de belangrijkste impuls van het boek duidelijk. Wittgensteins *Tractatus* staat in een lange traditie van moderne werken als de *Ethica* (postuum 1677) van Baruch de Spinoza, *Onderzoek naar het menselijk verstand* (1748) van David Hume en *Kritiek van de zuivere rede* (1781) van Immanuel Kant. Al die werken streven ernaar een grens te trekken tussen enerzijds zinnen die in de eigenlijke betekenis van het woord zinvol zijn en dientengevolge de waarheid kunnen benaderen, en anderzijds zinnen die alleen maar zinvol lijken en door die schijn ons denken en onze cultuur op een dwaalspoor brengen. Bij de *Tractatus* gaat het dus met andere woorden om een therapeutische bijdrage aan het probleem waarover je als mens zinvol kunt spreken – en waarover niet. Het boek eindigt niet toevallig met de stelling:

7. Waarover niet kan worden gesproken, moet je zwijgen.

En slechts één decimale plek eerder, onder notitie 6.54, legt Wittgenstein zijn eigen therapeutische methode bloot:

6.54 Mijn stellingen zijn verhelderend omdat hij die me begrijpt uiteindelijk zal erkennen dat ze onzinnig zijn, wanneer hij met behulp van mijn stellingen – óp mijn stellingen – boven ze uit geklommen is. (Hij moet als het ware de ladder omvergooien na omhooggeklimmen te zijn.)

Hij moet die stellingen overwinnen, dan ziet hij de wereld juist.

Op dát punt komt Russell in het promotiegesprek terug. Hoe moet dat dan precies: iemand met behulp van een hoop onzinnige stellingen aan een wereldvisie helpen, sterker nog, aan de enig juiste wereldvisie? Had Wittgenstein in het voorwoord van zijn boek niet uitdrukkelijk verklaard dat *'de waarheid van de hier uitgedrukte gedachten'* hem *'onaantastbaar en definitief'* leek? Hoe kan dat bij een werk dat naar eigen zeggen uitsluitend zinvrije stellingen bevatte?

Die vraag was niet nieuw voor Wittgenstein. Vooral niet uit Russells mond. De vraag was al jarenlang via een levendige briefwisseling veeleer uitgegroeid tot zoiets als een klassieke vraag binnen hun gespannen vriendschap. Opnieuw, ditmaal tijdens het promotie-examen, *'for old times' sake*, stelde Russell dus zijn goede vraag.

We weten helaas niet wat Wittgenstein te zijner verdediging precies heeft geantwoord. Maar we mogen aannemen dat hij het zoals gebruikelijk licht stotterend deed, met gloeiende ogen en met een hoogst eigenzinnige intonatie, die minder leek op het accent van een buitenlander dan op het spreken van iemand die in de woorden van de menselijke taal een bijzondere betekenis en muzikaliteit bespeurt. En op zeker moment, na een minutenlange monoloog, stamelend op zoek naar de alles verhelderende formulering, ook dat was typisch Wittgenstein, zal hij wel weer tot de conclusie zijn gekomen dat hij genoeg gepraat en uitgelegd had. Het is gewoon niet mogelijk iedereen alles duidelijk te maken. Precies zo had hij het ook in het voorwoord van zijn *Tractatus* vastgelegd: *'Dit boek zal misschien alleen worden begrepen door iemand die de daarin uitgedrukte gedachten – of in elk geval soortgelijke gedachten – zelf al eens gedacht heeft.'*

Het probleem was (en Wittgenstein wist het): er waren zeer weinig mensen die soortgelijke gedachten al eens gedacht en dus geformuleerd hadden, misschien wel helemaal niemand. En zeker niet zijn vroeger hooggewaardeerde docent Bertrand Russell, auteur van *Principia Mathematica*, die door Wittgenstein gezien werd als in wezen filosofisch bekrompen. En al helemaal niet G.E. Moore, de briljantste denker en logicus van zijn tijd, over wie Wittgenstein in vertrouwen zei dat Moore 'een uitstekend voorbeeld' was 'hoe ver een mens het kan brengen die over geen enkele intelligentie beschikt'.

Hoe moest hij aan deze mensen die kwestie met de ladder van onzinnige gedachten uitleggen, die je eerst moet beklimmen en dan van je af moet duwen om de wereld juist te zien? Was ook de wijze man in Plato's grotgelijkenis niet stukgelopen op de onmogelijkheid om zijn inzichten aan de andere grotgevangenen begrijpelijk te maken, nadat hij in het licht was geweest?

Genoeg voor vandaag. Genoeg uitgelegd. Wittgenstein staat dus op, loopt naar de andere kant van de tafel, klopt Moore en Russell welwillend op hun schouder en spreekt de zin uit waarvan tot op de dag van vandaag elke promovendus in de filosofie in de nacht voor zijn promotie moet dromen: 'Trek het je niet aan, ik weet dat jullie het nooit zullen begrijpen.'

Daarmee was het tafereel voorbij. Het was aan Moore om het promotieverslag te schrijven: 'Naar mijn persoonlijk oordeel gaat het bij het proefschrift van de heer Wittgenstein om het werk van een genie; maar hoe het ook zij, het voldoet zeker aan de voorwaarden die in Cambridge vereist zijn ter verkrijging van de doctorsgraad.'⁵

De onderzoekstoelage werd kort daarop toegekend. Wittgenstein was weer in de filosofie aangekomen.

Hemelbestormer

Aangekomen in de eigenlijke betekenis van het woord voelde Martin Heidegger zich misschien, toen hij op 17 maart van hetzelfde jaar de feestzaal van het Grand Hôtel & Belvédère in Davos binnenging. Want dat is het ongetwijfeld, het grote filosofische podium, en de intussen 39-jarige denker uit het Zwarte Woud zag zich al vanaf zijn vroege jeugd uitverkoren om dat te veroveren. Niets aan zijn optreden moest daarom als toevallig worden gezien. Niet zijn sportief strak gesneden pak, dat contrasteerde met het klassieke rokkostuum van de genodigde hoogwaardigheidsbekleders, niet zijn strak naar achteren gekamde haren, niet zijn door de hoogtezon gebruide gelaat, niet de verlate aankomst in de zaal, en al helemaal niet het feit dat hij niet op de speciaal voor hem gereserveerde plaats voor in de zaal ging zitten, maar zonder zichtbare aarzeling tussen de eveneens in groten getale toegestroomde studenten en jonge onderzoekers midden in de zaal. Er kon geen sprake van zijn dat hij zich zou onderwerpen aan de heersende conventies zonder een taboe te schenden. Want voor iemand als Heidegger kon er nu eenmaal geen juist filosoferen in een onechte sfeer bestaan. En onecht, dat moest hem op zo'n soort geleerde bijeenkomst in een chic Zwitsers hotel zo ongeveer alles lijken.

Het jaar daarvoor had Albert Einstein de openingsrede voor de 'Davoser Hochschulkurse' gehouden. Nu was hij, Martin Heidegger, in 1929 een van de hoofdsprekers. Hij zou de daaropvolgende dagen drie voordrachten houden, en afsluitend een openbaar twistgesprek voeren met Ernst Cassirer – het tweede filosofische zwaargewicht op de conferentie. De uiterlijke omstandigheden mochten dan dus nog zo onaangenaam zijn, het daarmee gepaard gaande respect en de waardering kwamen wel tegemoet aan Heideggers diepste verlangens.⁶

Pas twee jaar eerder, in het voorjaar van 1927, had hij met *Zijn en tijd* een werk gepubliceerd dat binnen enkele maanden werd erkend als een nieuwe mijlpaal in het denken. Door zijn grote suc-

ces bevestigde de zoon van de koster uit het Badense Meßkirch intussen een reputatie die in de voorafgaande jaren al had aangetoond dat hij de ‘heimelijke koning’ van de Duitstalige filosofie was, om het in de woorden van zijn toenmalige leerlinge (en minnares) Hannah Arendt te zeggen. Heidegger had dat werk in 1926 onder enorme tijdsdruk geschreven – en het eigenlijk maar voor de helft voltooid. Met *Zijn en tijd*, een baanbrekend werk, had hij de formele voorwaarden geschapen om vanuit zijn ongeliefde Marburg terug te keren naar zijn *alma mater* in Freiburg. In 1928 neemt Martin Heidegger daar de prestigieuze leerstoel van zijn vroegere leraar en beschermer over, de fenomenoloog Edmund Husserl.

John Maynard Keynes had naar aanleiding van de terugkeer van Wittgenstein naar Cambridge nog het transcendente register van een ‘God’ gekozen, maar Arendt verwijst met haar keuze voor ‘koning’ naar een wil om macht uit te oefenen en daarmee naar een sociale dominantie die in het geval van Heidegger al na enkele seconden voor iedere waarnemer duidelijk was. Waar hij ook optreedt of verschijnt: Heidegger is nooit een onder velen. In de feestzaal te Davos staft hij die pretentie met de symbolische weigering om bij de andere hoogleraren filosofie te gaan zitten op de voor hem gereserveerde plaats. Er wordt gefluisterd en gemurmeld, mensen draaien zich zelfs speciaal op hun stoel om: Heidegger is er. We kunnen beginnen.

Contenance bewaren

Het is meer dan onwaarschijnlijk dat ook Ernst Cassirer meedeed aan het algehele gefluister en gemompel in de zaal. Niets laten merken, vormelijk blijven – en vooral je houding bewaren. Zo luidt het credo van zijn leven. En het is ook de kern van zijn filosofie. Waar had hij welbeschouwd ook bang voor moeten zijn? Per slot van rekening is de 55-jarige hoogleraar aan de universiteit van Hamburg met weinig méér vertrouwd dan met het ceremo-